

વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધના

ત્રણ વિશ્વ-કવિઓ

જોસેફ બ્રોડસ્કી, સીમસ હીની, ડેરેક વોલકોટ

રશિયન કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કીએ આધુનિક સાહિત્યની પરંપરાને અપનાવી પણ જૂની પરંપરાનેય સાચવી. એ કવિતા સંદર્ભે કહેતા કે મનુષ્ય ભાષાનો ઉપયોગ નથી કરતો, ભાષા મનુષ્યનો ઉપયોગ કરે છે. કવિતાની ભાષા તેથી મનુષ્યનો ચેતોવિસ્તાર કરે છે. આઈરિશ કવિ સીમસ હીની સાહિત્યસર્જન એ છઠ્ઠી ઇન્દ્રિયનું કામ છે એમ કહેતા અને તે માનતા કે કવિતા માનવ અસ્તિત્વના માપદંડને સર્વોત્કૃષ્ટ સમતુલન બક્ષે છે. વેસ્ટઈન્ડિઝના અમેરિકન કવિ ડેરેક વોલકોટ ભાષાને એવી રીતે પ્રયોજે છે કે ડાયલેક્ટ અને માન્ય ભાષાના બંનેના વાચકોને અન્યથા અનુભવ ન થાય. એમને મન કાવ્યપ્રક્રિયા ભીતરનું ઉત્પાનન કરતાં કરતાં જાતને શોધવી તે છે.

કાવ્યતત્ત્વ વિશે આવી વિશિષ્ટ વિભાવનાઓ ધરાવતા, વીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં, વિશ્વકાવ્યસૃષ્ટિમાં ત્રણ મહત્ત્વના કવિઓ ઊભરી આવ્યા, રશિયન કવિ જોસેફ બ્રોડસ્કી (1940-96), આઈરિશ કવિ સીમસ હીની (1939-2013) અને મૂળ વેસ્ટઈન્ડિઝના કવિ ડેરેક વોલકોટ (1930). બ્રોડસ્કી રશિયામાંથી દેશનિકાલ પામી અમેરિકામાં રહ્યા, વોલકોટ ઊછર્યા વેસ્ટઈન્ડિઝના ટાપુઓમાં પણ અમેરિકામાં અધ્યાપક તરીકે યુનિવર્સિટીમાં ભણાવતા રહ્યા. જ્યારે હીની આયર્લેન્ડમાં રહ્યા પણ ઓક્સફર્ડમાં અધ્યાપનકાર્ય કરતા હતા. ત્રણે કવિઓને નોબેલ પ્રાઇઝથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. બ્રોડસ્કીને 1987માં નોબેલ મળ્યું. આ સન્માન મેળવનાર તેઓ સૌથી નાની ઉંમરના સર્જક છે. ત્યાર બાદ વોલકોટને નોબેલ 1992માં પ્રાપ્ત થયું અને હીનીને 1995માં.

ત્રણેની સર્જન-વિશેષની પાર્શ્વભૂમિ છે. બ્રૉડસ્કી દેશનિકાલ થયા તે પહેલાં તેમને રશિયન સરકારે યુવાનોને બહેકાવે તેવું લખાણ લખવા માટે પાંચ વર્ષની સખત મજૂરીની સજા કરી હતી. હીની ગ્રામપ્રદેશમાંથી આવ્યા, અંગ્રેજીના શિક્ષક પણ બાપદાદાનો ધંધો ખેતી અને ઢોર લે-વેચનો હતો. વોલકોટ વેસ્ટઈન્ડિઝના સમૃદ્ધ પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં ઊછર્યા, અશ્વેત દાદી અને શ્વેત દાદાના એ અશ્વેત પૌત્ર. ત્રણે કવિઓનું બાળપણ સામાન્ય કુટુંબમાં સામાન્યજન તરીકે વીત્યું. ત્રણે કવિઓના મૂળમાં એક અસામાન્ય સ્થિતિ રહી છે. બ્રૉડસ્કીને યુવાન વયથી જ રશિયાના સરમુખત્યારશાહી શાસકોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, જ્યારે વોલકોટ પોતે અશ્વેત, પણ તેમના લોહીમાં અને તેમની ભાષામાં એક નિહિત આંતરવિરોધ હતો. હીની અંગ્રેજીના અધ્યાપક થતાં પહેલાં સામાન્ય ખેડૂતના સંતાન, ગ્રામપ્રદેશમાં રહ્યા ને આઈરિશ વિગ્રહની વચ્ચે ઊછર્યા હતા.

વોલકોટે નાની ઉંમરે મા જોડેથી ઉછીના પૈસા લઈ 25 કાવ્યોનો પહેલો સંગ્રહ (1948) પ્રકાશિત કર્યો. કાવ્યસંગ્રહ વેચીને માને ઉછીના પૈસા પરત કર્યા. જ્યારે હીનીના પહેલા કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક જ હતું, ‘ધ ડેથ ઓફ અ નેચરાલિસ્ટ (1966)’. તે આયર્લેન્ડના ઉત્તર ઇલાકાના ગ્રામપ્રદેશમાં ખેડૂત મા-બાપનાં નવ સંતાનોના સૌથી મોટા સંતાન તરીકે ઊછર્યા, પણ નાની ઉંમરે મા-બાપ ગુમાવ્યાં ને કાકાના સહારે જીવ્યા. અંગ્રેજીના શિક્ષક તરીકે આગળ વધ્યા. બ્રૉડસ્કીનું જીવન ઝંઝાવતમાં પસાર થયું પણ તે સમયનાં પ્રખ્યાત કવયિત્રી એના આકર્ષણોવાની એમને હૂંફ હતી. એમનાં શરૂઆતનાં કાવ્યો ઉપર જ પાબંદી ઊતરી આવી. 1958માં એમણે પ્રગટ કરેલાં કાવ્યો ‘ધ જુઈશ સેમિટ્રિ નીઅર લેનિનગ્રાડ’ અને ‘પિલ્ગ્રિમ’ને સરકારે સોવિયેત વિરુદ્ધ ને અશ્લીલ રચનાઓ છે, એમ કહી એમની પર મુકદ્દમો ચલાવ્યો. તેમને 1964માં જેલમાં ધકેલી દીધેલા. તને કોણે કવિ તરીકે સામેલ કર્યો? સરકારી અધિકારીએ પૂછતાં એમણે જવાબ આપેલો ‘કોઈએ નહીં.’ અને તેમણે પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો ‘મને મનુષ્ય જાતિમાં કોણે સામેલ કર્યો?’ 1972માં બળજબરીથી તેમનો દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો. તેથી છેક 1977માં ‘અ પાર્ટ ઓફ સ્પીચ’ નામનો સંગ્રહ પ્રગટ થયો. 1972માં દેશનિકાલ પામ્યા બાદ તેમને મહાન કવિઓ ડબલ્યુ. એચ. ઓડેન અને રોબર્ટ ફ્રોસ્ટે સહારો આપેલો.

ત્રણે કવિઓનું કાવ્યસર્જન એમની વિશેષ કાવ્યમુદ્રા વ્યક્ત કરે છે. હીનીના પહેલા બંને સંગ્રહ ‘ધ ડેથ ઓફ અ નેચરાલિસ્ટ’ અને ‘ધ ડોર્સ ઇન્ટુ ધ ડાર્ક’માં પ્રકૃતિ સામે પાંગરતી સંસ્કૃતિ અને તેની અવહેલના કરતા મનુષ્યની એક છબી રજૂ કરતાં નવી ભાતનાં કાવ્યો છે. પોતે ખેડૂતના સંતાન છે અને અંગ્રેજીના અધ્યાપક

છે. પરંતુ પરંપરા સાથેનું જોડાણ યથાવત્ છે. 'ડિગિંગ' કાવ્યમાં એ કહે છે :

મારી આંગળી અને અંગૂઠા વચ્ચે
વિસામે એક દળદાર કલમ
હું તેનાથી કરીશ ઉત્ખનન.

વોલકોટ અનુવસાહતી વાતાવરણમાં બહુસાંસ્કૃતિક અને બહુવંશીય પરિવેશમાં જીવ્યા છે. વેસ્ટઈન્ડિઝના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય વચ્ચે એમની ખરી શોધ તો પોતાના મૂળની છે. 'નેમ' નામના એક દીર્ઘકાવ્યનો આરંભ જ આમ થાય છે :

મારી જાતિની શરૂઆત થઈ હતી
જેમ દરિયાનો થયો હતો આરંભ
કોઈ પણ નામ વગર
કોઈ પણ ક્ષિતિજ વિના.

બ્રોડસ્કી સૌથી વધુ યાતનાઓમાંથી પસાર થયા છે. દેશનિકાલ પામ્યા ત્યારે પ્રિય વ્યક્તિને પાછળ ત્યજવી પડી હતી અને અમાનુષી અત્યાચારોનો અનુભવ સહેવો પડ્યો હતો. એક કાવ્ય 'કેટલાંક અવલોકનોની યાદી'ની બે પંક્તિઓમાં એમની તીવ્ર અભિવ્યક્તિ આમ છે :

જળ, ગ્લાસનું સૌથી વધુ જાહેર સ્વરૂપ છે,
અને મનુષ્ય તેના હાડપિંજરથી વધુ ભયાનક છે.

ત્રણ કવિઓએ સામાજિક સાથે રાજકીય અભિજ્ઞતા સાથે કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. હીની આઈરિશ વિગ્રહના સાક્ષી રહ્યા છે. કેથલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટનો વિગ્રહ બધી રીતે કવિચેતનાને હલબલાવી મૂકનાર હતો. 'નોર્થ' નામે એક આખો સંગ્રહ તેમની સંસ્કૃતિની સંવેદનાની છબી રજૂ કરે છે. એમની જન્મભૂમિ આયર્લેન્ડ એટલે આઈરિશ હોવાનું ગૌરવ એટલું બધું કે 'ધ ઓપન લેટર' નામના એક કાવ્યમાં એ કહે છે :

*be advised
my passports's green
no glass of ours was ever raised
to toast the queen.*

પણ કવિ પાસે એક રસ્તો છે પોતાની ઓળખ અકબંધ રાખવાનો. એક

પંક્તિમાં તે કહે છે : All I know is a Door into the Dark. હીની એટલે જ કહે છે : મારા મસ્તિકમાં જાગી ગયા છે જીવતાં મૂળ. વોલકોટ આ અનુભવ વધુ તીવ્રતાથી વ્યક્ત કરે છે :

*I'm just a red nigger who love the sea,
I had a sound colonial education
I have Dutch, nigger, and English in me,
and either I'm nobody, or I'm a nation.*

વોલકોટ પણ પોતાનાં મૂળિયાં શોધે છે અને એમનાં કાવ્યોમાં અનુવસાહતી સંસ્કૃતિમાં એક વિદ્રોહનો અવાજ સંભળાય છે. પોતાની ભાષા અને સંસ્કૃતિને એ ચાહે છે. દાદા તો શ્વેત હતા તેથી લોહીથી જ અસ્તિત્વની એક સહોપસ્થિતિ છે. આફ્રિકાનાં મૂળિયાં અને બ્રિટિશ ભાષામાં શિક્ષિત થયા છે તેથી એક અસમંજસ ભીતરમાં સ્થાયી છે, અને એના થકી કવિનો ચિત્કાર ‘અ ફાર કાય ફ્રોમ આફ્રિકા’ કાવ્યમાં તીવ્રતાથી સંભળાય છે. વેરવિખેર અનુવસાહતી ઓળખ કવિચિત્તમાં મુખ્ય પ્રશ્ન છે.

*I who am poisoned with the blood of both
where shall I turn, divided to the vein?
I who have cruised
The drunken officer of British rule, how choose
Between this Africa and the British tongue I love?*

બ્રોડરસ્કી વતનવિચ્છેદ પામે છે પણ કવિતા હંમેશાં એમણે રશિયન ભાષામાં જ લખી છે. ગદ્ય એ અંગ્રેજીમાં લખતા. એમને મન ભાષા અસ્તિત્વનો ભાગ છે. આ અંગે વિચાર વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે : મને કહેવા દો કે કવિ માટે ભાષા તેના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન છે. કવિ ભાષા દ્વારા જીવે છે. હું કે જે આ વાક્યો લખી રહ્યો છું, કાલે નથી રહેવાનો પણ જે ભાષામાં તેનું સર્જન થયું છે, જે તમે વાંચો છો, તે રહેશે. એટલા માટે નહિ કે ભાષા માણસથી વધુ લાંબો સમય જીવિત રહે છે. પણ એટલા માટે કે ભાષા રૂપાંતરણ (mutation) માટે સક્ષમ છે. અનેક યાતનાઓ પછી પણ એમણે મહત્ત્વ ભાષાને આપ્યું છે. એક મુલાકાતનો જવાબ આપતાં એ કહે છે :

INTERVIEWER

So, if you're making a cosmology

you're putting language at the apex?

Well it's no small thing - it's pretty grand. When they say "the poet hears the voice of the Muse", it's nonsense if the nature of the Muse is unspecified. But if you take a closer look, the voice of the Muse is the voice of the language. It's a lot more mundane than the way I'm putting it. Basically, it's one's reaction to what one hears, what one reads.

વોલકોટનો પ્રથમ ધ્યાનપાત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'ઇન અ ગ્રીન નાઈટ' છે. તેમાં કેરેબિયન વસાહતી પરંપરા તથા માન્યતાઓ અને જેમાં એમનું ભણતર થયું તે યુરોપિયન સંસ્કૃતિનો સમન્વય જોવા મળે છે. પરંતુ તેમનું સર્વશ્રેષ્ઠ સર્જન તો 'ઓમેરો' (1990) નામે કાવ્યસંગ્રહ છે. મહાકાવ્ય જેવા આ સર્જનની એક ખૂબ મોટી વિશિષ્ટતા છે. સાત સર્ગમાં અને 64 પ્રકરણોમાં ફેલાયેલો આ કાવ્યસંગ્રહ વિશ્વસાહિત્યમાં બેજોડ છે. પોતાની પ્રજા પાસે કોઈ મહાકાવ્ય નથી કે નથી એવી સ્વકીય ઠોસ સંસ્કૃતિ, તેથી આ કાવ્યનું અતિમહત્ત્વ અંકાયું છે. વોલકોટ ગ્રીક મહાકાવ્ય ઇલિયડમાંથી તેનાં ત્રણ પાત્રો એકિલસ, હેક્ટર અને હેલનને લઈને એક માછીમાર સમાજના પરિવેશમાં પોતાની રીતે, પોતાની સંસ્કૃતિની પાર્શ્વભૂમિ રચે છે. આ કાવ્યસંગ્રહ તેમને નોબેલથી સન્માનિત કરવા માટે મહત્ત્વનો બને છે. એમ કહી શકાય કે હોમરના ઇલિયડનાં પાત્રો દ્વારા વોલકોટે વીસમી સદીના અંતે એક મહત્ત્વનું મહાકાવ્યની કક્ષાનું દીર્ઘકાવ્ય જગતને આપ્યું.

બ્રોડસ્કીએ 1970માં Gorbunov and Gorchakov નામનું દીર્ઘકાવ્યનું સર્જન કરેલું છે. 14 સર્ગમાં ફેલાયેલાં આ કાવ્યો એક સોનેટમાળા છે. માનસિક રોગની હોસ્પિટલના બે દર્દીઓના નામે કાવ્યનું શીર્ષક છે. વાસ્તવમાં આ દીર્ઘકાવ્ય તત્કાલીન રશિયન સરકાર ઉપર એક રૂપકરૂપે સર્જ્યું છે. આ દીર્ઘકાવ્ય અને એમનો પ્રખ્યાત નિબંધસંગ્રહ 'લેસ ધેન વન' તેમને નોબેલથી સન્માનિત કરવા માટે મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જો કે કેટલાક લોકો આ સન્માનના મૂળમાં રાજકારણ લેખે છે, પરંતુ બ્રોડસ્કીની કાવ્યસૃષ્ટિ અને તેમના મૌલિક વિચારો તથા મહાન કવિ ઓડન જેવાનું પ્રામાણ્ય તેમને એક મોટા કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

ત્રણે કવિઓએ મહત્ત્વના નિબંધસંગ્રહ આપ્યા છે. બ્રોડસ્કીના નિબંધસંગ્રહ 'લેસ ધેન વન (Less Than One)માં આત્મકથાનાત્મક સાહિત્યિક નિબંધો છે.